

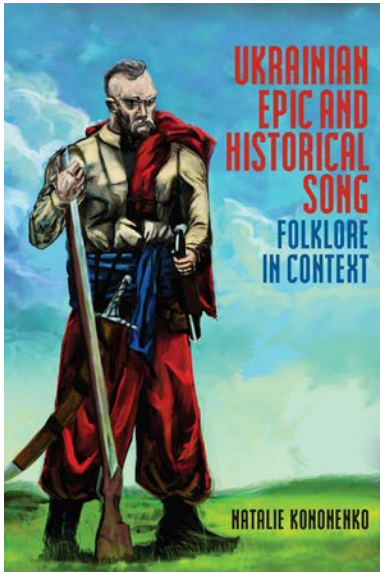
Тетяна Броварець

«КНИГА ПЕРЕКЛАДІВ ДУМ У КОНТЕКСТІ»:
ЯК ВОСКРЕСАЄ НЕПРОДУКТИВНИЙ ЖАНР,
АБО ТАКІ ЖИВІ «МЕРТВІ» ДУМИ...

Kononenko Natalie. Ukrainian Epic and Historical Song: Folklore in Context. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 2019. 344 p.

Ця книга – місток
між сьогоденням та минулим,
між англomовним світом та Україною.

Наталія Кононенко

13 червня 2019 року в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – ІМФЕ) НАН України сталася подія – до нас завітала відома фольклористка, канадська професорка Наталія Кононенко. Засідання Вченої ради було приурочене презентації її книги, яка нещодавно вийшла друком, – *Ukrainian Epic and Historical Song: Folklore in Context* [«Українська дума та історична пісня: фольклор у контексті»] (Toronto – Buffalo – London: University of Toronto

Press, 2019). У своїй доповіді авторка зробила акцент на актуальності видання. По-перше, хоча ще з XIX ст. думи ак-

тивно збирали та вивчали, за останні тридцять років стрімко змінилися методи у фольклористиці: дедалі більше уваги приділяється контексту, ніж самому тексту. По-друге, і це найголовніше, Н. Кононенко помітила, що, незважаючи на наявність величезної маси літератури, типовий представник української діаспори має дещо наївне уявлення про думи.

Отже, постає необхідність у розлогіму коментарі до репертуару кобзарів і лірників. Н. Кононенко ставить перед собою амбітну ціль – не просто черговий раз дослідити думи (хоча і це було б, з огляду на мову і місце видання, неабияким внеском у популяризацію української культури за кордоном), а пояснити їх, зробити зрозумілими кожному, насамперед – сучасному представнику української діаспори в англomовно-му світі, тобто побудувати своєрідний, як висловлюється сама авторка, «місток між сьогоднішнім та минулим, між англomовним світом та Україною».

Унікальність цього видання прямо впливає з поставленої мети, і таких головних моментів є два: 1) вперше зроблені англomовні переклади всіх відомих дум; 2) думи подані у широкому контексті. Звідси і друга, неофіційна назва книги, як її повсякчас іменує Н. Кононенко, – *The Book of Dumy Translations in Context* [«Книга перекладів дум у контексті»].

Для реалізації цих пунктів – подолання прірви (а вона видається нам незмірною!) між сучасним представником української діаспори та мешканцем України XIV–XVII ст. (періоду оспіваних у думах подій), тобто зведення опор для того «містка», про який казала авторка, – була здійснена кропітка польова робота, як ми довідуємося з *Acknowledgments* [«Переліку подяк»].

Н. Кононенко завдячує кобзарям і лірникам, а особливо Павлові Супруну та Михайлові Ковалю – вони не тільки ознайомили її зі своїм репертуаром, але і зробили екскурс у власне життя, без чого уявлення про виконавців дум було б неповним. Авторка також висловлює подяку і тим українцям, які провели її стежками козацької слави (йдеться про відвідуван-

ня таких місць, як Берестечко, Чигирин, Суботів, Біла Церква, Переяслав, Батурін). Крім того, канадська професорка мала досвід проживання в Туреччині, що дало їй розуміння суті оспіваних у думах конфліктів між козаками і турками, – за цю можливість авторка передусім завдячує місцевим жителям. Не обійшлося без згадки і про матеріали бібліотек й архівів різних установ (зокрема, і фондів ІМФЕ), що стали у пригоді під час написання роботи, а також поіменних подяк колегам (зокрема, історикам), колишнім учням та поціновувачам української старовини (виявилось, що і чоловік Н. Кононенко Пітер Холлоуей активно долучається до її наукових пошуків) – за цінні поради і підтримку.

Із цього немалою переліку ми довідуємося про потужну джерельну базу, без якої не може відбутися жодне вагоме дослідження, а тому вважаємо такі докладні списки подяк взірцевими для кожної наукової роботи.

У наступному пункті *Geographical Names* [«Географічні назви»] за словниковим принципом лаконічно подається корисна інформація про згадувані у текстах дум локації. Важливо, що виписані різні варіанти (за наявності) географічних назв, а також їхні сучасні відповідники. До цього словничка не раз ще доведеться повертатися читачу під час ознайомлення з репертуаром кобзарів і лірників.

Приваблює, що *Introduction* [«Вступ»] починається не із загальних фраз (чим, на жаль, нерідко грішать сучасні видання), а з особистих споминів, що провокують ряд важливих питань, – на них авторка даватиме відповіді впродовж усієї книги. Наталя Кононенко згадує, як наприкінці 1960-х років професор Гарвардського університету Омелян Пріцак попросив їх, студентів, оглянути валізу та знайти там потаємне відділення. Коли молоді люди не впоралися із завданням, професор зрозумів, що його схованка надійна, і згодом привіз із Радянського Союзу мікроплівку з копією другого тому «Українських народних дум» Катерини Грушевської... Ці спогади півстолітньої

давнини не просто дотичні до теми дослідження – вони як найкраще ілюструють драматизм долі дум (це і є той широкий контекст, про який говорить Н. Кононенко, куди, зокрема, входить і доля тих, хто у різні часи намагався збирати і вивчати ці тексти). Авторка логічно замислюється: що змусило професора Гарвардського університету піддатися такому ризику – перетинати кордон із забороненою літературою, та чому взагалі радянська влада намагалася знищити ці матеріали? Й одразу відповідає: «Думи важливі для самовизначення українців – це пісні націєтворення». Авторські спогади важливі і з погляду того, що у такий спосіб його текст стає ближчим до читача.

Окремим підпунктом у вступі подається *Text Selection and Translation* [«Принципи відбору текстів і перекладу»]. Маємо відзначити чіткість критеріїв, за якими Н. Кононенко вирішувала, чи увійде до книги той або той варіант певної думи. Всі тексти дум узяті з уже згаданого їх найавторитетнішого зібрання – корпусу «Українських народних дум» К. Грушевської у 2 томах (1-й том – 1927; 2-й том – 1931). Не викликає сумніву і якість перекладу самих текстів. Загалом переклад фольклорних творів, мабуть, є одним із найважчих видів перекладів, оскільки вимагає не лише блискучого знання обох мов, а й тонке відчуття фольклорних формул, типових для кожної з культур. Уже те, як канадська професорка пояснює різні перекладацькі нюанси (приміром, вона пояснює: у формулі «дрібні сльози» акцент не на розмірі, а на кількості – тому перекладає не як «крихітні», а як «часті»; епітет «сивий», що в українському фольклорі застосовують і до чоловіка, і до коня, краще перекласти як «блідий», аби позбутися небажаної конотації похилого віку тощо), засвідчує її вдумливий підхід до цієї роботи.

Оскільки праці найперших дослідників дум відіграли ключову роль у нашому сьогоденнішому їх сприйнятті, ця книга починається з розділу *The Recording and Publication of Dumy* [«Записи та публікації дум»]. У період романтичного націоналізму (XIX ст.), коли у багатьох країнах звернулися до фольклору, чи-

мало українських дослідників працювали над думами. Підвищена зацікавленість цим жанром була не випадковою: оскільки думи містять відомості про історичні події, їх збирали як доказ того, що Україна має власну історію. Увага була прикута суто до самих текстів. При цьому, оскільки за тогочасними уявленнями фольклор розглядали як такий, що через відсутність фіксації на письмі неминуче псується з часом, збирачі дум вважали, що те, що вони чули, було пошкодженими версіями того «ідеального оригіналу», на реконструкцію якого і були спрямовані основні зусилля. Наталя Кононенко натомість намагається осмислити не стільки самі тексти дум, скільки думи у контексті. Абсолютно свіжою (хоча і, здавалося б, простою) ідеєю є теза Н. Кононенко про вплив найперших досліджень дум (а ці праці є також контекстом нашого уявлення про думи) на сучасне сприйняття цих творів та її подальші роздуми на цю тему.

Наступний розділ стосується не менш важливого аспекту контексту дум, і присвячений він виконавцям – кобзарям і лірникам *Kobzari and Lirnyky – The Singers of Dumy* [«Кобзарі і лірники – співці дум»]. Тут Н. Кононенко на конкретних прикладах демонструє те, про що говорилося у попередньому розділі. На противагу вченим XIX ст., які, вивищуючи думу над іншими жанрами фольклору, намагалися ізолювати цей жанр, авторка до аналізу включає інші пісні, що творилися в цей час і в цих же умовах, а відповідно, не могли не здійснювати вплив і на думи. Зокрема, у цьому розділі Н. Кононенко подає здійснені нею вперше переклади народних псалмів і жебрацьких пісень – жанрів, що їм приділялося значно менше дослідницької уваги, ніж думам та історичним пісням, але які також є частиною репертуару кобзарів і лірників. Зіставляючи ці твори, авторка доходить висновку, що тематика їх часто є спільною (напр., як у жебрацьких піснях, так і в думах лунають застереження від наглої смерті, якщо за людину не моляться; у народних псалмах, історичних піснях і думах трапляється мотив шлюбу з іноземцем (особливо, іновірцем) та ін.).

У третьому розділі *Turko-Tatar Slavery* [«Турецько-татарський полон»] Н. Кононенко пояснює, що рабство в Османській імперії було кількох типів, які дуже різнилися між собою. Відповідно, формула рабства має неоднакове змістове наповнення у тих або тих думках. Якщо в уяві більшості сучасників раб асоціюється з абсолютно безправною людиною, то такому образу найбільш відповідає невільник-весляр на турецькій галері. Цей чоловік, який виконував надважку фізичну працю, будучи прикутим у незручному положенні, потерпав від сонця і постійного недосипу (не було можливості навіть лягти), і врешті-решт помирав від виснаження у страшних муках: «Плач невільника», «Невольницький плач». У цих текстах формула рабства дорівнює смертному вироку. Але були й інші типи рабів. Приміром, рабів-ремесників брали на певний термін (зазвичай, на шість – сім років), після чого їх звільняли. Вони могли повернутися додому із заробітком або ж залишитися в Османській імперії (причому, з економічних міркувань, більшість обирала останнє). Як зазначає авторка, цих рабів можна порівняти із сучасними трудовими мігрантами. І вже зовсім інша доля очікувала на тих рабів, яких із самого початку інтегрували у турецький світ. Це хлопці, які ставали яничарами, і дівчата, які були служницями і коханками, нерідко народжуючи дітей від своїх хазяїв, маючи шанс на законний шлюб із турком. Такі раби і рабині, залишаючись в Османській імперії, згодом могли зайняти панівне становище. Крім того, нерідко можна було взагалі відкупитися від рабства: загарбники самі пропонували родичам полоненого внести за нього певну суму (і хоча вона була значно меншою, ніж вартість потенційного раба, все ж таки то був надійний дохід і вигідна угода для обох сторін, адже завжди існував ризик хвороби, смерті чи втечі полоненого). У цьому випадку формула потенційного рабства означає певні економічні труднощі для родини.

Про битви козаків на суші і морі можна довідатися у четвертому розділі *The Rise of the Kozaks – Battles on Land and on*

Sea [«Повстання козаків – битви на суші і на морі»]. Описуючи козацьке життя у цій частині, авторка наводить, мабуть, найбільше конкретних прикладів, аби переконати читача у висловленій нею раніше тезі (а ця теза проходить червоною ниткою крізь усю книгу): «історія, яка відображена у думках, є історією всього народу, а не лише видатних особистостей та відомих битв, як це стверджували раніше». Козак постає перед нами як звичайна людина, яка розривається між вибором: іти у похід, шукаючи славу, або ж залишитися вдома, захищаючи рідну домівку.

У п'ятому розділі йдеться про період Хмельниччини *The Khmelnytskyi Period* [«Період Хмельниччини»]. Думи, які присвячені Богдану Хмельницькому, подібні за формою до решти дум, але за своїм змістом мають значні від них відмінності. Саме у цих творах, де оспівується період Хмельниччини, можна знайти найбільш достовірні історичні факти. Одне з пояснень таке: ці думи могли бути літературного походження. Цікаво, що вони були найменш популярні серед усього репертуару кобзарів, і записувачам, які мали особливий інтерес до історичних творів, доводилося «нагадувати» виконавцям ті знання, які вони «забули». Та хоча, як припускає Н. Кононенко, первинними авторами цих дум, ймовірно, були семінаристи, все одно ці твори входили у репертуар кобзарів, тому вони є невід'ємною частиною і цієї книги.

Думи, що побутували у період після смерті Богдана Хмельницького і відображали повсякденне життя, аналізуються в останньому – шостому – розділі («*Dumy about Everyday Life – Songs Reflecting the Post-Khmelnytskyi Period*») [«Думи про повсякденне життя – пісні, що відображають післяхмельницьку добу»]. Ці твори якнайкраще відображають одвічні проблеми простої людини: чи то нещасливий шлюб, чи то складні взаємовідносини старших і молодших поколінь. Зрозумілі і близькі кожному, вони були дуже популярні. У кінці розділу Н. Кононенко стверджує: звичайно, що пісні не можуть вирішити про-

блему, але вони її озвучують; думи не можуть подолати несправедливість у світі, але вони її роблять відомою. «Пісні можуть дати художнє вираження всім цим проблемним ситуаціям».

Дедалі ближче приступаючись до *Conclusion* [«Висновків»], читач поступово усвідомлює, як «мертві» думи стають «живими». Чому, незважаючи на те, що епоха дум уже завершилася, ми продовжуємо до них звертатися (напр., на таких відомих етнічних фестивалях, як «Країна Мрій»)? Що змушує кобзаря у ХІХ ст. співати про турецькі галери і козацькі чайки – реалії ХІV–ХVІІ ст.? Канадська професорка дає відповідь: це не про галери, а про страждання – фольклорна формула, яку необхідно вміти побачити. А тема страждання вічна. Навіть більше, за спостереженнями Н. Кононенко, якщо людина отримала психологічну травму, у неї природно виникає необхідність вилити своє горе, але набагато легше ділитися стражданнями не своїми, а чужими, і бажано з давніх часів або далекого місця – тоді «це вже не моє, але з погляду почуття мені до душі». Не про муки невільника-гребця на турецькій галері співає кобзар, а власний біль (яким також сповнене його життя) виливає у пісні. Здається парадоксальним, але саме тому, що епоха дум уже завершилася, їх набагато легше сьогодні осягнути, ніж інший фольклорний жанр, який активно продукується. Тим-то і привертають вони нашу увагу, бо це твори з минулого. Тому такі живі «мертві» думи...

Epilogue [«Епілог»] суголосний і з висновками (за змістом), і зі вступом (за відвертою подачею матеріалу). Аби підкріпити зроблені висновки, Наталя Кононенко, як і у вступі, звертається до власних споминів. На цей раз спогади розкривають найпотаємніші куточки її душі: вона ділиться з нами нічним жахіттям, що переслідувало її тривалий час. Уві сні їй здавалося, ніби вона німецький солдат, за нею женуться, вона тікає, бачить будинки, у які хоче заховатися, але там лише руїни, їй ніде дітися, її вбивають... Цей кошмар – наслідок травми дитини, народженої у післявоєнному німецькому таборі. Вона виросла серед розтрощених будівель і бачила покалічених лю-

дей без рук, ніг, частин обличчя. Тоді вона зацікавилася літературою про війни, і в ній знайшла полегшення...

Отже, «місток» між минулим і сучасним, Україною і діаспорою побудовано, і, на нашу думку, він вийшов доволі міцний і надійний, а головне, що ним можна буде легко йти не тільки досвідченому народознавцю та навіть не лише звичайному мешканцю України, але й людині з іншого кутка планети, чия нога ніколи не ступала української землі, – тому, хто найменш обізнаний із українською культурою, але має велике бажання її пізнати.

Рецензована книга Н. Кононенко *Ukrainian Epic and Historical Song: Folklore in Context* написана так, що може бути одночасно цікавою як для широкого загалу, так і для фахівців із зазначеної проблематики, адже паралельно із загальними відомостями, подається багато маловідомих фактів, а простота викладу та легкий, невимушений стиль органічно поєднуються з абсолютно новаторським, свіжим баченням дум.

Свій виступ на засіданні Вченої Ради ІМФЕ Наталя Кононенко завершила такими словами: «Чому я почала писати про думи? Я народжена в таборі Німеччини 1946 року. Я там бачила покалічених людей, будинки, на яких падали бомби. Мені снилися жахи: я солдат, я тікаю, але не маю куди втекти, мене вбивають... Тепер я можу про це сказати, а тоді не могла... І тому я почала вивчати думи. Це далеко, але з погляду людського почуття, з погляду емоцій це дуже близько. Завдяки цим думам я пережила і свою травму. Зараз теж воєнні конфлікти...».

Книга *Ukrainian Epic and Historical Song: Folklore in Context* значно ширша за її предмет, і може бути адресована не тільки тим, хто цікавиться думами, – фактично це спроба осмислення історії людства як історії постійних війн крізь призму простої людини з її душевними переживаннями, стражданнями і муками, вилитими у фольклорі.